

В. В. Халін,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
світової літератури та методик викладання
філологічних дисциплін*

ННІ філології та журналістики

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Художнє сприймання як базисна складова професійної підготовки вчителя словесника

У статті розглянуто роль та місце художнього сприймання твору в системі вимог до професійної підготовки вчителя-словесника. З'ясовано, що здатність художнього сприймання твору є тією основою, на якій будується вся система професійності вчителя літератури.

Ключові слова: художнє сприймання, літературний твір, учитель-словесник, професійна підготовка.

В статті рассматриваются роль и место художественного восприятия произведения в системе требований к профессиональной подготовке учителя-словесника. Установлено, что способность художественного восприятия произведения является той основой, на которой строится вся система профессионализма учителя литературы.

Проблеми художнього сприймання творів літератури стали предметом дослідження психологів, педагогів, літературознавців, серед яких А. С. Виготський, В. В. Давидов, О. І. Никифорова, М. М. Волков, П. М. Якобсон, О. І. Синиця, Г. С. Костюк, І. Д. Бех, С. С. Гольденрихт і М. П. Гальперин, А. С. Канарський; Є. В. Квятковський, Т. Д. Полозова, М. О. Рудяков, К. П. Фролова, а також відомих методистів – Н. Й. Волошиної, С. О. Жили, Є. А. Пасічника, Б. І. Степанишина, Л. Ф. Мірошніченко, С. О. Пультера, А. М. Лісовського, Г. О. Петрової, Н. Д. Молдавської та ін. Їх вивчення вимагало саме життя, необхідність побудови науково обґрунтованої методики, збагачення духовного світу молоді засобами літератури. Уся історія методичної думки є свідченням постійного пошуку шляхів, форм, методів роботи, які б допомагали використовувати можливості літератури для духовного збагачення учня. На цьому шляху поступово викристалізовувалося бачення того, яким саме має бути вчитель української літератури, що він повинен знати й уміти.

Метою нашої розвідки є з'ясування ролі художнього сприймання твору в професійній підготовці вчителя-словесника.

Одним із важливих завдань професійної підготовки вчителя-словесника є посилення уваги до особистості студента, його естетичного й загального розвитку, пізнавальних інтересів і здібностей під час навчання на філологічному факультеті, бо зростання естетичних і педагогічних потенцій сьогоденного студента завтра відобразиться на рівні сформованості вчителя-словесника. Бо саме він формує не тільки знання, уміння й навички учнів, але й їхнє прагнення до пізнання, без якого не мислиме ні навчання, ні розвиток загалом, ні, тим більше, розвиток літературно-естетичний. Своє прагнення і вміння пізнавати і вчитися, свою любов до літератури і захоплення її високими морально-естетичними об'єктами вчитель має використати як засіб, що викликає такі ж прагнення, таку ж любов і таке ж захоплення учнів.

Життя школи, історія культури свідчать, що вплив особистості вчителя на формування особистості учнів має виняткове значення. Глибокий літературний розвиток забезпечували своїм вихованцям багато відомих, або й не дуже відомих широкому загалу вітчизняних і зарубіжних словесників. Наприклад, зразком відданості педагогічній справі й любові до учнів, без якої не може бути духовного впливу педагога на своїх вихованців, для багатьох сучасників є життя і подвиг відомого польського педагога Яноша Корчака, про якого, за словами Мирона Петровського, за життя розповідали анекдоти, а після смерті – легенди [13]. Людьми високих і світлих душ ставали учні В. О. Сухомлинського [6]. Систематично поповнюється й арсенал педагогічного досвіду, що народився і виріс в Україні [3].

Учитель-словесник характером матеріалу, світлою суттю змісту творів літератури, високою загальнолюдською цінністю мистецтва, помноженим на зачарування власної особистості педагога, формує високі поривання душі учня. Проте потрібно наголосити: для цього необхідна його така ж висока професійна підготовка, багатство знань і багатство душі, які впливають на особистість учня, піднімають її до вершин людяності і гасять паростки духовної глухоти і сердечної сліпоти, що нерідко сіє життя, особливо в наші дні, коли ще багато невідкладних проблем знаходиться лише в стадії вирішення.

Тому живими мерцями й називає окремих випускників школи один із авторів-педагогів, говорячи про вчителів, не готових викладати літературу, через що їхні учні й не набувають тієї душевної грамотності, без якої немає справжньої людини духовної. Це про таких учителів, продовжує автор, В. Тендряков сказав, що вони – “смолоскип, який не світить, піч, яка не гріє” [18, с. 11].

У народі побутує думка про те, що вивчитись можна на будь-кого, а вчителем необхідно ставати. І для цього, на думку відомого українського вченого Б. І. Степанишина, “великодушність, сердечність, щирість приходять не від освіти і навіть не від виховання, а від природи. Тому, коли хтось подався в учителі без цих якостей, слід або відразу міняти фах, або ж внаслідок самовиховання виплекати собі отой “розум серця”. Перефразовуючи відому крилату фразу “Лікарю, вилікуй себе самого!”, скажемо: “Учителю, переродись, народи себе заново, сотвори себе людиною – і тоді ти здобудеш право працювати у школі!” Грати роль доброго в школі – даремна справа. Лев Толстой зауважував, що можна обманути і найрозумнішу людину. Але найобмеженіша дитина відразу розпізнає фальш” [15, с. 94].

За роки, що минули з часу проголошення незалежності України, у нас відбулися значні зміни в суспільному житті. Але ще й сьогодні можна бачити залишки того ставлення людини до людини, що прийшло до нас як спадщина минулих років: людина нерідко оцінюється не сама по собі – як особистість, яка має певні прагнення, уміння, знання й життєві ідеали. Замість цього цінність її визначається посадою, зв'язками, знайомствами із сильними світу цього тощо.

Більше того, до названого переліку додається сьогодні ще й те, що виникла значна майнова нерівність: комусь вдалося долучитись до певних видів діяльності, і він раптом став багатим, інші – зубожіли, а отже, ставлення до людини стало визначатись і її майновим станом.

У цих умовах зростає роль шкільної літературної освіти у забезпеченні морального здоров'я все нових і нових поколінь людей. А для того, щоб ця роль не залишилася лише побажанням мрійників, у школі в першу чергу потрібен учитель-словесник, особистість якого була б більшою від самої себе, бо здатна вмщувати й інші долі, й інші прагнення та інше бачення світу, – і передати все це учням, пробудивши в них уважне ставлення до людини, зображеної в творах літератури, і людини на шляхах повсякденного життя. Такий учитель має достатньо глибоко орієнтуватися не тільки в своєму предметі, але й добре знати сучасні уявлення про Я-концепцію і її фактори, до яких належить:

- упевненість в імпонуванні іншим людям;
- переконаність у здатності до певного виду діяльності;
- почуття власної значимості [1, с. 27].

І не тільки мати відповідні уявлення про перелічені фактори, а й уміти використовувати засоби літератури для такого збагачення особистості учня, при якому елементи Я-концепції вписувалися б у її ставлення і до себе, і до інших людей. А однією з найголовніших

сутностей професіограми, на думку відомого українського дослідника Б. І. Степанишина, є “творчий підхід у всьому, що веде до виникнення індивідуального стилю, основою якого є загальна і предметна професіограма, а в них – національна та релігійна свідомість, громадянська зрілість і морально-етична чистота, захопленість учительським фахом у поєднанні з глибоким знанням свого предмета. Доброта серця і справедливість, досконале знання дидактики і педагогічної психології, чистота і багатство усного мовлення” [15, с. 90].

Звідси беруть витoki формування в учнів розуміння смислу життя, своєї ролі і свого місця в ньому. Таким чином, література в руках учителя-словесника стає важливим засобом попередження “екзистенційного вакууму”, моральної кризи, коли людина відчуває безглуздя того життя, яке вона веде, і не бачить з нього виходу. А сама ця криза – “розплата за теорію і практику виховання людей – “гвинтиків” [17, с. 6].

Як бачимо, з кожною тезою, наведеною в цих міркуваннях, зростає, розширюється те поле, де має сіяти добре й розумне вчитель-словесник. А водночас зростає й кількість вимог до нього. Але всі вони спираються на одне – на його здатність використовувати весь арсенал гедонічних, пізнавальних, виховних, комунікативних, естетичних функцій літератури у навчально-виховному процесі з учнями. Цим зумовлюється рівень його ерудиції та професійної компетентності. “Ерудиція вчителя – перше крило його особистості. А друге крило – його методична вправність, без якої не спрацює і найвагоміший науковий зміст. Методичну вправність ми розуміємо не лише як узвичаєні вчительські вміння, а й як постійний пошук, природний і лабораторний експерименти, в процесі яких учитель осмислює себе, самоаналізує, систематизує свої здобутки й узагальнює їх” [15, с. 88].

Професійна компетентність учителя є тим фактором, що забезпечує його можливість і його здатність стимулювати духовний розвиток учнів, який, поряд з певним об’ємом знань, умінь і навичок, включає формування етико-естетичної спрямованості особистості, здатність до творчості, сповнене поваги ставлення до загальнолюдських духовних цінностей, прагнення і вміння працювати, самостійно здобувати знання, поважати свої і чужі громадянські і просто людські права. Отже, професійна компетентність учителя є засобом формування духовно-освітнього потенціалу учня. А пошук шляхів, форм і методів роботи, спрямованих на поліпшення ефективності формування цього потенціалу, виступає як важливий фактор розвитку педагогічної думки, школи і освіти взагалі. У зв’язку з

цим, умовою успішності навчально-виховного процесу, як свідчить практика школи, є провідна роль учителя в організації навчання, виховання і розвитку учнів. Це стосується і вчителя літератури, зброєю якого в навчально-виховному процесі виступає високий духовний потенціал літератури – мистецтва слова.

Система вимог до вчителя літератури, що сьогодні має назву професіограма, стала основою, на якій побудовані і нинішні уявлення про те, яким має бути вчитель-словесник [2; 4; 8; 16], а також відповідні розділи сучасних методик викладання рідної та зарубіжної літератури [9; 10; 12]. Ф. Ф. Бугайко та Т. Ф. Бугайко уточнюють перелік вимог, враховуючи потреби саме вчителя української літератури. Вони теж приділяють увагу здатності вчителя до художнього сприймання творів мистецтва, наголошують на необхідності мати належну естетичну підготовку, знайомство з найголовнішими явищами вітчизняного і світового мистецтва [2, с. 55].

Пізніше методисти переважно погоджувалися із системою професійних вимог до вчителя попередників і вносили в професіограму словесника певні доповнення. Ці доповнення не просте прагнення сказати щось від свого імені, а відображення нових історичних і соціальних умов, у яких доводиться творити вчителю і методисту. Ускладнюється життя – зростають вимоги до школи, до вчителя, до викладання літератури. Проте їх лейтмотивом є розуміння літератури вчителем, її глибоке сприймання як мистецтва слова. Як зауважує Г. А. Гуковський, величезну шкоду приносить школі вчитель, позбавлений відповідного сприймання [5, с. 83].

Не можна не згадати прикладу, який показує, що викладання літератури вчителем, який не має відповідних психолого-педагогічних якостей, псує класний колектив учнів, робить їх байдужими, циніками, пустодзвонами; в такому класі вчителям усіх предметів працювати винятково важко. Тому у випадку, який наводить з досвіду роботи один з учителів, весь педагогічний колектив школи не може впоратися з класом і з'ясувати причини такої його моральної запущеності.

На такому педагогічному “консиліумі” досвідчений педагог ставить “діагноз”: “Не така вже й складна ваша загадка. Поширене явище душегубительства... ось як це зветься. Не треба бути пророком, щоб встановити: поганий учитель літератури у вашому IX-А. І вчить, тобто губить їх, з четвертого” [18, с. 7].

Кожен учень, кожен клас заслуговує на те, щоб його педагог був сам буде творчо розвиненою особистістю, прикладом для своїх вихованців. Саме висока професійність учителя літератури є запорукою його успішного навчання і виховання учнів,

прищеплення їм любові до літератури і розуміння її як високої духовної цінності народу, нації, людства в цілому.

Основою, на якій будується вся система професійності вчителя літератури, є його здатність художнього сприймання твору. Вся майстерність учителя формується на цьому фундаменті. І всі його знання філософії, історії, психології та інших дисциплін, про які згадувалось у нашому розділі, набувають значення лише при наявності цього сприймання. В іншому разі всі ці знання будуть лише холодними і байдужими відомостями, які не приносять користі, не зігрівають людської душі і не будять думки учнів.

Здобути знання й виробити відповідні вміння – це мета навчальної діяльності студента. А для вчителя, яким він готується бути, ці знання й уміння стають засобом наступної педагогічної діяльності. Отже, в діалектичному взаємопереході категорій мети і засобів можна бачити один з найважливіших факторів підготовки вчителя. Це стосується вчителів усіх фахів, зокрема й тих, хто поведе учнів у світ художньої літератури. У цьому взаємопереході – основа відповіді на питання, що винесено в заголовок: знання і вміння вчителя стають базою формування знань і вмінь учнів, насамперед – їхнього сприймання літератури.

Література як навчальний предмет відрізняється від усіх інших шкільних предметів своєю складністю, особливістю змісту, глибиною зображення людини і світу людської духовності. Саме через літературу читач духовно поєднується зі своїм народом, знайомиться з історією, культурою своєї землі. Література збагачує учня досвідом, сприяє вихованню естетичних смаків, формуванню високих духовних цінностей. Тут необхідна душевна тонкість і такт у підході до розкриття поставлених автором проблем, де не завжди можливі однозначні оцінки.

А тому студентові – майбутньому вчителю-словеснику – необхідно професійно усвідомити найважливіші особливості літератури як мистецтва слова, навчитися глибоко й адекватно сприймати художній твір, знати шляхи, форми і види діяльності, в системі яких виробляється здатність сприймання і розуміння найпотаємніших глибин твору. Іншими словами, йому необхідно не тільки самому вміти сприймати художній смисл твору, але й усвідомлювати шляхи, якими він ішов до відкриття цього смислу, щоб відкрити відповідні шляхи учням.

Особливої уваги потребує формування розуміння складності, невичерпності і своєрідності художнього образу в літературі.

Мабуть, кожен, хто працював у школі, чув твердження, що в учнівських роботах немає повноти опису осіннього дня, травневого ранку чи світанку в полі. Проте повноти опису, на

нашу думку, і не варто домагатися, бо така повнота, як свідчать твори літератури, і не потрібна: якби письменник вирішив описати всі ознаки певного життєвого явища, то твір нудно було б читати, та й взагалі описати всі ознаки весняного поля чи осіннього лісу просто неможливо, бо завжди знайдеться щось випущене, те, що автор проминув, не помітив. Навпаки, у художньому творі ми бачимо, що завжди виписані не всі риси певного явища, а лише окремі з них.

Наприклад, розповідаючи, як батько рубає ялинку, яку раніше подарував Василькові, М. Коцюбинський не описує всього душевного стану хлопчика, а показує лише, як дві сльозинки скотилися по його щічках. Так само немає повного переліку рис обличчя полковника Шрама і його сина Петра у “Чорній раді” П. Куліша, Мавки і Лукаша у “Лісовій пісні” Лесі Українки, Марусі Чурай у поемі Ліни Костенко тощо.

Але таємниця відбору необхідних авторові рис полягає в тому, що крізь окремі, ніби скупі описи перед читачем оживає образ в усьому його багатстві. І ця повнота сприймання (при неповноті опису, переліку, розповіді) відкривається в читачеві, зосереджується, оживає в ньому, а керує таємницею цього оживання саме письменник. Саме він знає таємницю, на основі якої відбувається чудо перетворення кількох ознак у цілісний образ читацького сприймання.

Сказане є ще одним аргументом, який засвідчує важливість розвитку художнього сприймання вчителя, котрий має формувати таке ж сприймання у своїх учнів, а найважливішим фактором на цьому шляху є розуміння художнього образу як кардинального поняття естетики, його загальних особливостей у мистецтві загалом та його своєрідності й специфіки в мистецтві слова.

Вивчення багатьох робіт з питань естетики, літературознавства, психології, методики викладання літератури, роздуми над прочитаними творами письменників спонукають до зробленого тут висновку. Саме сприйняття і розуміння художнього образу, вміння бачити його невичерпну глибину, його здатність промовляти про радощі і болі має стати орієнтиром на шляху формування літературного сприймання майбутнього вчителя, як і сприймання літератури учнями.

Тому без розвиненого вміння художнього сприймання твору не може бути повноцінного вчителя літератури. Високий рівень художнього сприймання вчителя української літератури важливий не лише як умова його професійної діяльності. Він є основою, на якій будується все багатство духовного світу вчителя-словесника. Саме так, бо він покликаний бути не простим ретранслятором знань, відомостей і фактів, а духовною особистістю, здатною

пробудити емоційно-інтелектуальний відгук учнів на проблеми, які поставлені автором у літературному творі. А це значить – вести учнів у світ, яким жили найвидатніші представники духовної культури українського народу. Тим самим формується знання і повага до кращих національних традицій, прищеплюються учням гуманістичні принципи та етичні норми, патріотизм і почуття національної гідності [7].

Сьогодні педагогічна наука і практика школи багато уваги приділяють навчально-технологічним потенціям вивчення основ наук, зокрема й літератури. Проте особистість людини формується тільки особистістю, і сам по собі набір педагогічних технологій не є гарантією успіху в навчально-виховному процесі. Крім того, самі ці технології можуть мати значення лише тоді, коли їх використовує в своїй роботі творчий учитель, у нашому дослідженні – вчитель-словесник. Саме він враховує індивідуально-психологічні особливості учнів, їх вікові можливості для того, щоб визначити форми, методи роботи, особливості технології, яка має дати позитивний результат у духовному розвитку учнів [11; 14].

Отже, здатність учителя глибоко сприймати і розуміти твір художньої літератури є тією основою, без якої не може бути його професійної готовності вести учнів у потаємний світ образів художньої літератури. Запорукою успішної професійної діяльності вчителя є: дидактичні здібності, тобто вміння робити навчальний матеріал доступним для дітей, стимулювати самостійну думку учнів, академічні здібності – здібності до відповідної науки, а також здібності перцептивні, що проявляються в умінні проникати у внутрішній світ учня, враховувати психологічні особливості в навчальному процесі. З-поміж інших педагогічних здібностей відзначають мовленнєві – здатність ясно і чітко виражати свої думки, а також здібності організаційні, комунікативні, педагогічну уяву, розвинену увагу тощо.

Кожна з перерахованих тут психологічних вимог до здібностей учителя наповнюється особливим змістом, коли йдеться про вчителя літератури. Йому необхідний особливий душевний такт, високий рівень літературно-естетичного розвитку, сформованість уяви, а здатність тонкого й глибокого сприймання літературного твору для нього є одним із найважливіших професійних чинників.

Використана література:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание (Пер. с англ.) / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
2. Бугайко Т. Ф., Бугайко Ф. Ф. Майстерність учителя-

словесника / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Радянська школа, 1963. – 188 с.

3. Волошина Н. Й. Виховання розуму й почуттів. Уроки духовного оновлення / Н. Й. Волошина // Грані творчості: Кн. для вчителя / Відп. ред. М. Д. Ярмаченко; упор. В. Ф. Паламарчук. – К. : Радянська школа, 1990. – 205 с.

4. Гоноблин Ф. Н. Книга об учителе / Ф. Н. Гоноблин. – М. : Просвещение, 1965. – 260 с.

5. Гуковский Г. А. Изучение литературного произведения в школе / Г. А. Гуковский. – М.-Л. : Просвещение, 1966. – 266 с.

6. Князюк В. Світ маленьких гуліверів / В. Князюк. – К.: Політвидав України, 1976. – 104 с.

7. Кубинська І. Джерела духовності Івана Огієнка / Ірина Кубинська // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 1. – С. 26–30.

8. Львова Ю. Л. Творческая лаборатория учителя / Ю. Л. Львова. – М. : Просвещение, 1985. – 156 с.

9. Методика преподавания литературы / Под ред. З. Я. Рез. – М. : Просвещение, 1985. – 368 с.

10. Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах / Л. Ф. Мірошніченко. – К. : Ленвіт, 2000. – 240 с.

11. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала: Посібник для вчителів і керівників шкіл / В. Ф. Паламарчук. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 152 с.

12. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / Є. А. Пасічник. – К. : Ленвіт, 2000. – 384 с.

13. Петровський Мирон. Сум і надія доктора Корчака / Мирон Петровський. – Всесвіт. – 1990. – № 11. – С. 159–165.

14. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу: Монографія / А. Л. Ситченко. – К. : Ленвіт, 2004. – 304 с.

15. Степанишин Б. І. Професійне спрямування навчально-виховного процесу педагогічного вузу / Б. І. Степанишин. – Рівне : Інформаційно-видавничий відділ Рівненського державного педагогічного інституту, 1999. – 110 с.

16. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям: В 5-ти т / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 7–279.

17. Франк В. Человек в поисках смысла: Пер. с англ. и нем. / Франк В. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

18. Честных Ю. Н. Открывать человека / Ю. Н. Честных. –

М. : Просвещение, 1991. – 208 с.